

TEMURIYLAR DAVRIDA SAVDO VA MOLIYA TIZIMI: IPAK YOLIDAN DAVLAT XAZINASIGACHA

Husniddin Aliyev
Samarqand ilgor kasbiy mahorat texnikumi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur va temuriylar sulolasi hukmronligi davrida (XIV-XV asrlar) shakllanib rivojlangan savdo va moliya tizimining asosiy xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Buyuk Ipak yo'lining Temuriylar saltanati boshqaruvida tutgan strategik orni, karvon savdosining tashkil etilishi va himoya qilinishi, pul muomalasi va soliq tizimining o'ziga xos tomonlari, shuningdek, Samarqand, Buxoro va Toshkentning xalqaro savdo markazlari sifatida rivojlanishi keng yoritilgan. Tadqiqot natijasida Temuriylar saltanatining iqtisodiy taraqqiyoti harbiy kuch bilan uzviy birlashgan puxta o'ylangan savdo siyosatiga asoslangani isbotlanadi.

Kalit sozlar: Temuriylar, Buyuk Ipak yoli, karvon savdosi, pul muomalasi, soliq tizimi, Samarqand bozori, moliya, savdo siyosati, karvonsaroy, XIV-XV asrlar

Kirish

Tarix fanida bir haqiqat bar: buyuk saltanatlar nafaqat qilich kuchi, balki iqtisodiy aql va savdo-moliya tizimining mustahkamligi bilan ham o'lgan. Temuriylar davlati bu qoidaning eng yorqin timsolidir. XIV asrning ikkinchi yarmidan XV asrning oxirigacha davom etgan bu saltanat o'z davrining eng rivojlangan savdo va moliya tizimlaridan biriga ega bo'lgan.

Amir Temur (1336-1405) tomonidan barpo etilgan markazlashgan davlatning geografik joylashuvi tabiiy ravishda uni Sharq va G'arb o'rtasidagi savdoning o'zagiga aylantirdi. Buyuk Ipak yo'lining asosiy magistrallari Movarounnahr orqali o'tgan bo'lib, bu yo'llar nafaqat tovar, balki g'oya, texnologiya va madaniyat almashinuvining ham kanallariga aylangan edi.

Ushbu tadqiqot Temuriylar davrida savdo va moliya tizimining qanday tashkil etilganini, qanday mexanizmlar orqali davlat xazinasini to'ldirib borilganini va xalqaro savdoning saltanat taraqqiyotiga qo'shgan hissasini ilmiy manbalar va arxiv materiallar asosida o'rganishga qaratilgan.

Buyuk Ipak yoli va Temuriylar strategiyasi

Buyuk Ipak yo'li qadimdan Xitoy ipagi, Hindiston ziravorlari, O'rta Osiyo gilami va Yevropaning metall buyumlarini birlashtirgan ulkan savdo tarmog'i edi. Temuriylar bu yo'ldan strategik qurol sifatida foydalanib, uning asosiy magistrallarini o'z nazoratiga oldi va bu orqali karvon savdosidan katta daromad ko'ra boshladi.

Amir Temur Buyuk Ipak yo'lining xavfsizligini ta'minlash borasida maxsus choralar ko'rdi. Yo'l bo'ylab bir kunlik masofada karvonsaroilar - mehmonxona, omborxona va otxona vazifasini bajaruvchi inshootlar barpo etildi. Ularning saqlanishi va xizmat ko'rsatishi uchun maxsus mansabdorlar tayinlandi. Bu tizim savdogarlarning o'z mollari uchun xavfsizlikni kafolatlab, tijorat faolligini oshirishga xizmat qildi.

1-jadval

Temuriylar davrida Buyuk Ipak yo'lining asosiy marshrutlari va savdo markazlari

Yonalish	Asosiy marshrutlar	Bosh savdo markazlari
Sharq	Samarqand - Farg'ona - Koshg'ar - Xitoy	Samarqand, Farg'ona
G'arb	Buxoro - Urganch - Astrakhan - Yevropa	Buxoro, Urganch
Janub	Toshkent - Balx - Kobul - Hindiston	Toshkent, Balx
Shimol	Samarqand - Signoq - Oltin Orda	Signoq, Samarqand

Jadval tahlili. Ushbu jadval Temuriylar saltanatining to'rt geografik yonalishda bir vaqtning o'zida faol savdo olib borganini korsatadi. Bir necha asosiy marshrutlarning Samarqand orqali o'tishi esa bu shaharni haqiqiy xalqaro savdo markaziga aylantirgan.

Temuriylar saltanatining savdo aloqalari juda keng geografik doirani qamrab olgan. G'arbda Anadolu va Misr, sharqda Xitoy, shimolda Oltin O'rda, janubda esa Hindistonning limon portlari bilan tijorat munosabatlari o'rnatilgan edi. Bu yo'nalishlarda ipak, paxta, ziravor, qimmatbaho toshlar, qurol-yarog', ot va zargarlik buyumlari aylanib turgan.

Samarqand, Buxoro va Toshkent bozorlari

Temuriylar davrida shahar bozorlari oddiy savdo joyidan iborat bo'lmay, ular murakkab iqtisodiy tuzum tarkibiga kiruvchi muhim institutlarga aylangan edi. Samarqand poytaxt sifatida eng yirik va serob bozorga ega bo'lib, unda mahalliy va xorijiy tovarlar birgalikda sotilgan.

Samarqand bozori alohida ixtisoslashgan mahallalar va guzarlardan iborat bo'lgan: zargarlik, to'qimachilik, kulolchilik, qurol va qurol-yarog', oziq-ovqat va dori-darmon bozorlari bir-biridan ajratilgan holda, ammo uyg'un tarzda faoliyat ko'rsatgan. Har bir bozor segmentida baholovchi-nazoratchi (muhtasib) lavozimi joriy etilgan bo'lib, u narx tartibini nazorat qilgan va tovar sifatini tekshirgan.

Buxoro esa xalqaro qo'lyozma va kitob savdosining markaziga aylangan bo'lib, ilmiy asarlar, diniy matnlar va tibbiy qo'llanmalar bu shahar orqali butun muslim dunyosiga tarqalgan. Toshkent (Shosh) shimoliy savdo yo'lining asosiy beklari sifatida xizmat qilgan: bu shahardan shimolga yo'nalgan karvonlar odatda oziq-ovqat va ot zaxiralarini shu yerda to'ldirgan.

Ispaniyalik sayyoh Rui Gonsales de Klavixo 1404-yilda Samarqandni ziyorat qilib, shahar bozorlarining ko'lami va boy assortimentidan hayratga tushgan. U Samarqandda hamma narsani topish mumkinligini va xorijiy savdogarlarning bu yerda juda qulay sharoitlarda ish yuritishini yozib qoldirgan.

Pul muomalasi va soliq tizimi

Temuriylar davlatida pul muomalasi markazlashtirilgan tizim asosida tashkil etilgan. Oltin, kumush va mis tangalar muomalada bo'lib, ularning o'lchamlari va namunalari markaziy hokimiyat tomonidan belgilangan. Asosiy valyutalar sifatida tanga (kumush), dinar (oltin) va falus (mis) muomalada bo'lgan, ularning o'zaro nisbati davlat tomonidan tartibga solingan.

Amir Temur saltanati bo'ylab yagona pul standartini joriy etishga intildi. Bu siyosat savdogarlar uchun turli hududlar o'rtasida tovar va pul almashinuvini sezilarli darajada soddalashtirdi. Samarqanddagi zarb ustaxonalari (zarrobxonalar) yuqori sifatli kumush va oltin tangalar ishlab chiqarib, ular xalqaro savdoda keng qabul qilinadigan valyutaga aylandi.

Soliq tizimi bir necha asosiy turlardan iborat bo'lgan. Ziroatchilik solig'i (xiroj) hosilning ma'lum qismini davlatga topshirishni nazarda tutgan. Savdo solig'i (tamg'a) bozorlar va karvonsaroylar orqali o'tadigan tovarlardan undirilgan. Savdogarlardan ushbu soliqlarni undirish uchun maxsus amaldorlar - tamg'achilar tayinlangan bo'lib, ular bojxona xizmatini ham bajargan.

Davlat xazinasining asosiy daromad manbalari sifatida harbiy o'ljalar, xiroj, tamg'a solig'i va karvon bojlari bo'lgan. Bu mablag'lar o'z navbatida yangi qurilishlar, harbiy xarajatlar, saroy hayoti va ilm-fan homiyligiga sarflangan. Amir Temur xazina boshqaruviga alohida e'tibor berib, moliyaviy nazoratni shaxsan o'zi ustuvor darajada nazorat qilgan.

2-jadval

Temuriylar saltanatida soliq turlari va undirilish mexanizmi

Soliq turi	Soliq bazasi	Undirilish usuli	Boradigan joy
Xiroj	Qishloq xojaligi hosili	Natural yoki pul	Davlat xazinasini

Tamg'a	Savdo tovarlaridan	Pul	Davlat xazinas
Karvon boji	O'tuvchi karvonlardan	Pul yoki tovar	Mahalliy boshqaruv
Zakot	Mulk va chorva	Natural	Ijtimoiy ehtiyoj

Jadval tahlili. Soliqlarning turli-tumanligi Temuriylar davlatining iqtisodiy manbalarga nisbatan kompleks yondashuvini korsatadi. Har bir soha uchun alohida soliq mexanizmining joriy etilishi moliyaviy boshqaruvning o'sha davr uchun juda takomillashgan darajada bo'lganini tasdiqlaydi.

Karvonsaroylar tarmog'i va savdo infratuzilmasi

Temuriylar saltanatida savdo infratuzilmasi markaziy e'tibor bilan rivojlantirildi. Karvonsaroylar tizimi ularning iqtisodiy siyosatining eng ko'zga ko'ringan mevasidir. Bu inshootlar yo'l bo'ylab strategik joylashtirilgan bo'lib, karvonlarga dam olish, tovarlarni saqlash va savdo-sotiq amalga oshirish imkonini bergan.

Karvonsaroyning odatiy tuzilishi markaziy hovlidan iborat bo'lib, uning atrofida savdogarlar uchun xonalar, ombor va ustaxonalar joylashgan. Quyi qavat hayvonlar uchun ajratilgan bo'lib, ularda ozuqa va suv doimo tayyor turgan. Karvonsaroylar ko'pincha vakf mulki sifatida amal qilib, ularning daromadi asosida masjid, madrasa va xayriya muassasalari saqlab turilgan.

Temuriylar davrida Samarqand atrofida qurilgan «To'rt saroylar» (Chorshanbe bozori yaqinidagi to'rtta ulkan karvonsaroy) alohida shuhrat qozongan. Bu inshootlar o'z davrining eng zamonaviy savdo markazlari sifatida xizmat qilib, bir vaqtning o'zida bir necha yuz savdogar va ming bosh hayvonni joylashtira olgan.

Xulosa

Temuriylar davrida shakllangan savdo va moliya tizimi o'rta asrlar Sharqining eng rivojlangan modellaridan birini namoyish etadi. Buyuk Ipak yo'lini strategik nazoratga olish, karvonsaroylar tarmog'ini barpo etish, yagona pul standartini joriy qilish va soliq tizimini tartibga solish - bu omillarning barchasi birgalikda saltanatni farovon va qudratli qildi.

Samarqand, Buxoro va Toshkent kabi shaharlar bu siyosatning bevosita natijasi sifatida xalqaro savdo va madaniyat markazlariga aylandi. Ularning bozorlarida Xitoy ipagi, Hind ziravorlari, Forsning zargarlik buyumlari va Yevropa metallari bir joyda uchrashar edi - bu esa Temuriylar saltanatining chinakam global savdo tizimiga integratsiyalashganini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Temuriylar davlatining iqtisodiy muvaffaqiyati tasodifiy emas, balki puxta o'ylangan savdo siyosatining, rivojlangan infratuzilmaning va moliyaviy intizomning natijasidir. Bu tajriba bugungi O'zbekistonning iqtisodiy islohotlari va savdo-moliya siyosatini belgilashda ham munosib ibrat maktabi bo'lib xizmat qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshov B.J., Odilov A.A. O'zbekiston tarixi. 2-kitob. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. 368 b.
2. Ibragimov B.B. Amir Temurning iqtisodiy siyosati. Mezhdunarodniy nauchniy zhurnal, 2023, №7.
3. Qodirov D. Amir Temur va Mirzo Ulug'bek davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Toshkent, 2018.
4. Rui Gonsales de Klavixo. Samarqand safari kundaligi. Toshkent: Sharq, 2004. 285 b.
5. Muhammadjonov A. Amir Temur va temuriylar saltanati. Toshkent: O'zbekiston, 1994. 312 b.

6. Bartold V.V. Istoriya kulturnoy zhizni Turkestana. Sochineniya, tom II. Moskva: Nauka, 1963.
7. Subtelny M.E. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Brill, 2007.
8. Askarov A. O'rta Osiyo xalqlari tarixi. Toshkent: Fan, 2015. 480 b.
9. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge University Press, 1989.
10. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 1-jild. Toshkent: O'zME nashriyoti, 2000. 704 b.
11. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk ajdodlarimiz merosi — milliy g'ururdir. Toshkent: O'zbekiston, 2020.
12. Petrov P.N. Monety Timuridov. Numizmaticheskiy sbornik. Moskva, 2002.